

Tidiga svenska nationalekonomers syn på fackföreningar

De nationalekonomer som verkade i Sverige under den ekonomiska liberalismens guldålder var övervägande positiva till fackföreningar. Mot bakgrund av den internationella doktrinutvecklingen från den klassiska skolans lönefondsteori till det sena 1800-talets mer sociologiska studier av arbetarfrågan redovisas meningsyttringar av J W Arnberg, Gustaf Steffen, Gustav Cassel och Knut Wicksell. Mest skeptisk till den fackliga lönekampen var Wicksell.

För hundra år sedan grundade svenska företag och fackföreningar en egen modell för kollektiva relationer på arbetsmarknaden. Det första verkstadsavtalet 1905 och decemberkompromissen 1906 mellan Svenska Arbetsgivareföreningen och Landsorganisationen innebar genombrottet på nationell nivå för föreningsrätten och kollektivavtalssystemet. Arbetsgivarna förbehöll sig att leda och fördela arbetet och att fritt anställa och avskeda arbetare. Kort därefter genomdrev SAF en rätt till sympatiåtgärder som ett undantag från fredsplikten under avtalsperioden. Organisationer som funnits bara några få år förmådde skapa ett nationellt regelverk för den inbördes intressekampen, oberoende av all lagstiftning. Därefter stärkte organisationerna varandra ömsesidigt i en kumulativ process, Sverige fick den högsta andelen fackligt organiserade löntagare och den bredaste täckningen av kollektivavtal. Det är lätt att se linjen från decemberkompromissen 1906 till huvudavtalet 1938.

Många har beskrivit hur genombrottet gick till: organisationernas tillväxt, de öppna konflikterna, stridsfrågorna, beslutsprocesserna på ömse sidor, förhandlingarna. Opinionsklimatet och idédebatten har uppmärksammat mindre, schabloner har ofta ersatt verklig kunskap. Den ekonomiska liberalismen var som starkast 1864–1914, och eftersom stridsåtgärder och kollektivavtal sätter den fria konkurrensen ur spel är det lätt att tro att det ekonomiska tänkandet var antifackligt. Hur såg ledande svenska nationalekonomer på fackföreningarnas roll, och hur avtecknar de sig mot den internationella doktrinutvecklingen?

1. Den klassiska teorin

Under merkantilismen ansågs låga löner främja en nations makt och välmåga. Arbetarna borde hållas vid existensminimum, vilket underlättades av en god befolkningstillväxt. Enligt denna tro på *the utility of poverty* skulle bättre villkor förleda den breda massan till lättja och utsvävningar (Ekelund och Hébert 1997, s 46).

SVANTE NYCANDER

är fil lic i statskunskap och fil dr hc. Han var ledarskribent i *Dagens Nyheter* från 1960, facklig reporter på 1970-talet och chefredaktör och chef för ledarredaktionen 1979–94. Har skrivit bl a *Makten över arbetsmarknaden* (2002). svante.nycander@telia.com

Lönens samband med existensminimum och befolkningstillväxt diskuterades långt före Malthus. Adam Smith ägnade många sidor åt att motbevisa teorin om ett nära samband mellan livsmedelspriser och löner. Han bestred att lönerna dras mot den lägsta nivå som låter arbetarna överleva och föda upp en ny generation. Lönerna i Storbritannien var i allmänhet högre än detta minimum, och de varierade mellan olika delar av landet på ett sätt som inte kunde förklaras av skillnader i levnadskostnader. Den reala arbetsersättningen hade ökat under det gångna seklet genom att priserna sjunkit på nödvändiga varor.

En jämförelse mellan England och de amerikanska kolonierna tydde på att arbetarna har bäst villkor där tillväxten, inte rikedom, är störst. Goda arbetsvillkor främjar välståndet genom att de uppmuntrar arbetarnas flit och ökar deras kroppskrafter. ”Där lönerna är höga, kommer vi följaktligen alltid att finna att arbetarna är aktivare, flitigare och raskare än där lönerna är låga” (Smith 1776, s 73). Smith var kanske den förste ekonom som uppmärksammade vad som i modern teori kallas effektivitetslöner och som innebär att arbetsgivaren i eget intresse betalar mer än jämviktslönen.

Smith trodde i allmänhet på en naturlig intresseharmoni mellan köpare och säljare, men det gjorde han inte när det gällde relationen mellan arbetsgivare och arbetare. Han påpekade att arbetsgivarna mycket lättare än arbetarna kan agera genom sammanslutningar. ”Vi har inga av parlamentet antagna lagar mot gemensamt agerande för att sänka priset på arbete; men många mot sådant agerande för att höja det. I alla sådana tvister kan arbetsgivarna hålla ut mycket längre. [- -] Arbetsgivare deltar alltid och överallt i en sorts tyst men varaktig och likriktad sammanslutning för att hindra lönerna att stiga över den rådande nivån” (1776, s 59).

Lönefondsteorin, som lär ha sitt ursprung hos John Locke, var en av Smiths utgångspunkter. ”Efterfrågan på dem som lever av sina löner kan inte öka annat än i proportion till tillväxten av de fonder som är destinerade för lönebetalning” (1776, s 61). Vid varje tidpunkt finns det därmed en övre gräns för den sammanlagda lönesumman. Medlet att öka kapitalet, lönefonden, är att öka kapitalägarnas avkastning. Smith diskuterade vad som bestämmer de relativa lönerna men inte i vad mån kollektiva kontrakt kan påverka lönenivån. Det låg i lönefondsteorin att löner inte borde höjas på vinsternas bekostnad.

Ricardo (1817, s 52) antog, påverkad av Malthus, att lönenivån långsiktigt bestäms av vad de arbetandes livsupphälle och reproduktion kräver; lönerna dras mot existensminimum, som är det naturliga priset på arbete. När befolkningen och livsmedelsbehovet växer stiger livsmedelspriserna, vilket höjer jordräntan och tvingar upp lönerna på bekostnad av ersättningarna till kapitalet. Då faller investeringarna och välståndet.

Ricardos uppfattning var i verkligheten tvetydig. Det existensminimum mot vilket lönenivån dras var enligt honom inte en given, fixerad storhet. Vilken lön som krävs för att försörja arbetskraften och trygga dess reproduktion varierade mellan olika tider och länder beroende på folkets levnadsva-

nor. Han skrev att den föda och den bekvämlighet en engelsk arbetare skulle anse otillräcklig för sin familj skulle ha betraktats som en lyx under äldre tider. I ett samhälle som gör framsteg kan marknadslönen under lång tid överskrida det naturliga priset på arbete. Men dessa modifieringar av teorin tenderade att glömmas bort (1817, s xi, 53–55).

Malthus och Ricardo hade inget stöd hos Adam Smith för sin teori om sambandet mellan befolkningstillväxt, livsmedelspriser och löner. Trots att det empiriska underlaget var svagt blev tron på att lönerna obevekligt dras mot existensminimum en del av den klassiska nationalekonomin. Lönefondsteorin var ett förkrossande argument mot försök att pressa upp lönerna på kapitalägarnas bekostnad. De klassiska ekonomerna var emellertid klivna i sin inställning till arbetarnas organisationer (Myrdal 1930, s 187). Flertalet av dem räknade sig till de radikala och hade sympati för arbetarna som de svaga i samhället. Inför ett viktigt avgörande i parlamentet 1824 agerade Ricardo och John Ramsey McCulloch för arbetarnas föreningsfrihet, men de ville inte ge upp idén om fri konkurrens som grund också för lönebildningen (Wallas 1918, s 206–207). Ricardo skrev: ”Liksom alla andra avtal bör även arbetslönerna lämnas till den rättvisa och fria konkurrensen på marknaden...” (Myrdal 1930, s 173).

Klassikerna antog att arbetare, jordägare och kapitalägare är tre distinkta klasser och att kapital för utökad produktion kan genereras enbart eller i huvudsak genom vinster på kapitalet. Att klasserna kan vara överlappande och att sparande för produktiva ändamål kan äga rum i alla inkomstslag tycks inte ha rymts i deras teori.

2. Vederläggningen av lönefondsteorin

Löneteorin ökade nationalekonomins anseende som *the dismal science*.¹ För socialisterna var ”den järnhårda lönelagen” det centralt onda i kapitalismen. Ferdinand Lassalle ansåg att fackföreningar inte kunde åstadkomma någon varaktig förbättring för arbetarklassen. Karl Marx välkomnade fackföreningar och strejker som ett medel att svetsa samman arbetarna och skapa ett revolutionärt klassmedvetande, men en renodlat facklig kamp kunde på sin höjd ”hejda glidandet utför”, inte ändra dess riktning (Westerståhl 1945, s 211). I det tyska socialdemokratiska partiets grundsatser 1875, Gothaprogrammet, sades att partiet med alla lagliga medel ville få till stånd en fri stat och ett socialistiskt samhälle för att upphäva den järnhårda lönelagen, vilket skulle ske genom att man avskaffade lönearbetersystemet (McLellan 1973, s 433).

Om existensminimum var ett golv för lönenivån var tillgången på kapital ett tak (Aarum 1908, s 124–125). Sin mest auktoritativa formulering fick teorin av John Stuart Mill, som menade att lönenivån bestäms av förhål-

¹ Uttrycket *dismal science* myntades av Thomas Carlyle i ett angrepp på J S Mill och andra ekonomer, inte på grund av deras syn på folkökning och löner, utan därför att de vägrade inse raskillnaders ekonomiska betydelse. Carlyle försvarade slaveriet (Capaldi 2004, s 225).

landet mellan de lönearbetandes antal och den del av kapitalet som används för att direkt sysselsätta arbetare – ett påstående som verkar *true by definition*. Teorin var en obestridd dogm under lång tid, trots att dess innebörd varierade mellan olika uttolkare. Den kom på många håll att bli det stående argumentet mot fackföreningar och strejker. Professorn i nationalekonomi i Lund K G Hamilton skrev 1865 att samma naturlag ”som i längden förhindrar, att arbetslönen genom överenskommelser emellan arbetsgivarna i väsentligare mån nedtryckes, samma lag omöjliggör jämväl arbetslörens allmänna höjande genom överenskommelser mellan arbetarna”. Vad några möjligen kunde vinna skulle andra förlora. Strejker kunde på det hela taget bara skada arbetarna (Westerståhl 1945, s 13–14).

De klassiska ekonomerna bekände sig till arbetets frihet utan att fördjupa sig i rättsregler som gjorde arbetarens frihet illusorisk, som lagar mot lösdriveri och rättsdoktriner om *master and servant*. I England var arbetarens avtalsbrott kriminaliserat men inte arbetsgivarens. Ekonomerna tenderade att betrakta fackföreningar som inriktade enbart på lönerna och bortse från arbetsplatsens inflytande- och rättvisefrågor.

Lönefondsteorin vederlades på 1860-talet. Mest känd blev William Thomas Thorntons kritik i *On Labour* 1869 tack vare kommentarer av John Stuart Mill, som medgav att han tidigare hade misstagit sig. Mill skrev att det kapital han själv betecknat som en *wages-fund* inte är en bestämd summa. Den doktrin som alla eller flertalet ekonomer hade lärt ut och som förnekade att det är möjligt för fackföreningar att höja löner (mer än tillfälligt) saknade enligt Mill vetenskaplig grund och måste förkastas (*Fortnightly Review*, maj och juni 1869).²

Om fackföreningar kan påverka lönerna uppåt måste arbetsgivare kunna påverka dem nedåt. Ett företag är i relation till sina anställda en organisation i lika hög grad som fackföreningen. I frånvaro av den naturlag ekonomerna hade uppställt blev lönenivån inom ett visst spektrum en maktfråga.

Thorntons och Mills inlägg fångades upp av bl a den tyske ekonomen Lujo Brentano. Han var en av ”katedersocialisterna” i *Verein für Socialpolitik* och ledande förespråkare för fackliga fri- och rättigheter. Han var liberal och antisocialist, och han ansåg att arbetarnas organisering skulle göra den bestående samhällsordningen mer stabil. Endast genom att organisera sig kunde arbetarna bli jämställda med arbetsgivarna i en förhandling om arbetsvillkoren. Brentano publicerade ett par större verk och mängder av artiklar i arbetarfrågan, och blev känd som föreläsare och professor vid olika universitet (Brentano 1877; Sheehan 1966, s 34–41).

Sidney och Beatrice Webb utgav 1894 *History of Trade Unionism* och 1897 *Industrial Democracy*, som snabbt blev de viktigaste källorna till kunskap om

² Recensionen omtrycktes i Mills *Debates and Dissertations* 1875. Hela Mills text finns på <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mill/thorn.html>. Mill modifierade senare sitt instämmande med Thornton. Han menade att fackföreningar kan påverka arbetstid och lön bara inom snäva gränser och att försök att överskrida gränserna bara kan lyckas till priset av arbetslöshet (Capaldi 2004, s 354).

de engelska fackföreningarna. Makarna Webb var socialistiska reformister och ledande i Fabian Society. Deras metod var historisk och sociologisk, inte teoretisk (Elvander 1998, s 173–174).

3. Svenska ekonomer i fackföreningarnas barndom

De nya tänkesätten bland internationella ekonomer från slutet av 1860-talet fick genomslag i Sverige, först genom en uppsats av J W Arnberg 1870. Under 1890-talet hade tre yngre svenska ekonomer – Gustaf Steffen, Knut Wicksell och Gustav Cassel – möjlighet att studera nationalekonomi utomlands, alla tack vare bidrag från den Lorénska stiftelsen. De vistades i miljöer där arbetarfrågan i industrisamhället uppmärksammades livligt. Steffen bodde många år i England och skrev bl a ett stort verk om den engelska arbetsmarknaden. Wicksell hade kontakt med Fabian Society i London 1887 och följde samma år två föreläsningsserier av Lujo Brentano i Strasbourg om arbetarfrågor och socialpolitik (Gårdlund 1956, s 118, 123). Cassel var i London några gånger kring sekelskiftet och blev bekant med makarna Webb (Cassel 1940, s 45). Alla tre blev professorer i nationalekonomi 1902–04.

Arnberg om kapital i arbetets tjänst

J W Arnbergs uppsats ”Arbetarefrågan” i *Svensk Tidskrift* 1870 var främst baserad på internationell litteratur, bl a Thorntons bok 1869. Vid den tidpunkten hade en del strejker inträffat i Sverige, en form av kollektiva löneavtal hade prövats, men några fackföreningar i dagens mening fanns inte.

Arnberg underkände lönefondsteorin (utan att använda ordet) och bemötte påståendet att försök att med ”konstlade medel” driva upp arbetslönen oundvikligen försämrar arbetarbefolkningens ekonomiska villkor. Arbetarnas främsta intresse kan omöjligen vara att hålla arbetslönerna låga till fördel för kapitalbildningen. Arnberg ansåg att det finns en högsta rimlig nivå för lönerna, men lönerna blir å andra sidan vanligen alltför låga när arbetarna var för sig köpslår med arbetsgivaren. Mellan dessa två nivåer ”finnes en vidsträckt rymd för arbetslönen att oscillera, utan att av dess stigande behöver befaras en för produktionens fortgång vådlig minskning i kapitalvinsten” (s 474).

Enligt klassisk teori kommer det kapital som är destinerat till lönebetalning från kapitalvinsten. Arnberg invände att detta inte är ekonomiskt nödvändigt. Att största delen av kapitalets tillväxt bestod av kapitalvinster kunde förklaras av att lönerna var låga och av att arbetarna inte var fostrade att spara. Med högre löner borde följa en för rikedomens tillväxt fruktbarande kapitalbildning. En utjämning av rikedomen skulle förskjuta produktionen från lyxartiklar till mer behövliga varor (1870, s 475).

Arnberg skrev att nationalekonomin förgäves hade varnat arbetarna för att hysa fiendskap mot dess bästa bundsförvant, det produktiva kapitalet; ”förgäves har den undervisat, att de ekonomiska intressena äro harmonis-

ka”. Arbetarnas missnöje hade utvecklats till ”ett oblodigt men förbittrat krig”, som hotade att kasta överända ”en av samhällets grundpelare, äganderätten”. Enligt Arnberg krävdes en för arbetarna ”gynnsammare organisation av det industriella arbetet” och en rättvisare fördelning av produktions vinster mellan kapitalet och arbetet (1870, s 450–451).

Arnberg ville inte obetingat fördöma arbetsnedläggelser som påtryckningsmedel. Om ändamålet är berättigat och nödvändigt är striden inte ”endast ett vansinnigt förlösande av rikedom och arbetskraft”. I varje fall kunde man inte förneka arbetaren hans rätt, när inget kontrakt binder honom, att ensam eller tillsammans med andra lägga ner arbetet, ”enär detta ju endast är en yttring av arbetets frihet” (1870, s 479).

Vilka betalar till sist en höjning av arbetslönerna: kapitalisterna genom minskad vinst eller konsumenterna genom stegrade varupriser? Arnberg ansåg att frågan var fel ställd. ”Vi svara nämligen, att arbetet självt skall betala sin ökade avlöning”, vilket sker genom bättre kvalitet och ökad produktiv kraft. Arbetaren är inte blott en maskin utan ”en levande intelligens med förmåga av högre utveckling och förädling”, men denna förmåga behöver väckas genom att han själv ges ett direkt intresse i det arbete han satts att utföra. Att tillfredsställa våra behov och att förbättra vår ställning ”är drivkraften för all ekonomisk verksamhet och högre utveckling”. Uppgiften är att skapa en industriell organisation som svarar mot denna grundsats (1870, s 480–481). Arnberg hade läst om engelska företag som hade gett arbetarna andel i vinsten, med gynnsamt resultat för båda parter. Arbetare hade blivit aktieägare i de företag de tjänade. Andel i vinst borde emellertid ses endast som en övergångsform till en produktion där arbetaren är sin egen arbetsgivare, dvs arbetarkooperativa företag. När arbetarna med flit, sparsamhet, ordning och yrkesskicklighet kan förvärva och utveckla en egen ”arbetsfond” kommer det nödvändiga kapitalet att ”med förtroende träda i arbetets tjänst” (1870, s 485, 488).

Uppsatsen blev mycket uppmärksammad (Tingsten 1941, s 400). Om Arnbergs anseende som ekonom vittnar att han 1871 blev styrelseledamot i Stockholms Enskilda Bank och senare riksbanksfullmäktig och (till gagnet) riksbankschef. Hans tes att strejkrätten nödvändigt följer av arbetets frihet blev så småningom ett standardargument.

Steffen och de engelska arbetarna

Gustaf Steffen var den svenska ekonom som engagerade sig djupast i arbetarfrågan. Hans huvudarbete *Studier öfver lönesystemets historia i England* (1895, 1899) följdes upp med *Lönearbetaren och samhället* (1900). En bearbetad version av Englandsstudien utkom på tyska och blev mycket känd i utlandet (*Svensk uppslagsbok* 1953). Han var Londonkorrespondent för *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* och skrev flera populärt hållna böcker. *England som världsmakt och kulturstat* (1898) innehåller ett längre kapitel om fackföreningar och industriell demokrati, till stor del byggt på makarna Webbs forskning.

Skråväsendet innebar en viss inkomsttrygghet för i varje fall yrkesarbetare. Om en arbetsgivare bröt mot föreskrifterna kunde arbetarna som kollektiv kräva rättelse inför en fredsdömdare, men med tiden hade denna skråreglering urholkats. Det var staten själv, menade Steffen, som hade förvandlat dessa arbetarkollektiv för lagens genomdrivande till fackföreningar genom att den avskaffat sin egen funktion som regulator av arbetsavtalet. Men staten hade inte gett arbetarna samma frihet som arbetsgivarna att tillvarata sina intressen. Tvärtom hade man gjort arbetarna alltmer ekonomiskt värnlösa genom att anta en omfattande speciallagstiftning mot deras föreningsfrihet och genom ett bevara den ofrihet i arbetsavtalet som hade sitt ursprung i feodalismen. Arbetarna hade drivits till politisk radikalism. Steffen skrev utförligt och initierat om hur arbetarorganisationerna växte fram och hur de påverkades av den antifackliga repressionen. Han hyllade den märklige arbetarpolitikern Francis Place som motorn i den kampanj som 1824 förmådde parlamentet att legalisera fackföreningarna (Steffen 1899, s 177, 354, 390–392). Det är inga oföränderliga naturlagar utan varierande mänskliga maktförhållanden som inom vissa gränser avgör hur arbetsavtalet utfaller, skrev Steffen. Arbetaren måste undvika individuella avtal, ty hans makt är alltid minst då han står ensam mot kapitalisten, och den är ofta otillräcklig som skydd mot ett ”förnedrande tyranni” (Steffen 1898, s 80–81).

Enligt modern löneteori, skrev Steffen, bestämmer arbetskraftens produktivitet den övre gränsen för den varaktigt möjliga arbetslönen, medan den undre gränsen bestäms av kostnaderna för den levnadsstandard som krävs för att arbetskraften varaktigt ska förbli produktiv. Han invände att ingen ekonomisk lag hindrar arbetslönen att beständigt sjunka under detta existensminimum. Fri konkurrens mellan arbetsgivare pressar ofta ner lönerna på ett sätt som medför en samhällsvådlig ekonomisk parasitism, genom att kostnader för arbetskraften skjuts över på samhället. Insikten om denna socialekonomiska parasitsjukdom hade i England spritt sig inom de högre klasserna. Man hade anammat grundsatsen att det inte får finnas löner och arbetsförhållanden som inte motsvarar ett visst, för hela nationen gemensamt minimum av människovärde hos arbetarna och deras familjer. Ett partiellt minimum hade införts i form av arbetstidsreglering för barn och kvinnor och lagar om förebyggande av arbetsskador. Steffen menade också att ett fackligt skydd mot lönesänkningar har en god effekt på produktionen. Det befördrar uppfinningar, arbetsbesparande metoder och industriellt framsteg över huvud taget genom att den lättvindigaste utvägen att sänka kostnader är stängd (Steffen 1898, s 81–83, 90–92).

Vägled av makarna Webb skilde Steffen mellan två fackliga huvudstrategier. Den ena går ut på att begränsa antalet konkurrerande arbetare inom yrket, t ex genom reglering av antalet lärlingar, utestängning av kvinnor och småaktiga bestämmelser om vilket slags arbete den ene och den andre får utföra. Den andra strategin avser reglering av ”de pekuniära, fysiska och moraliska arbetsvillkoren”. Den förstnämnda metoden är enligt Steffen

skadlig för såväl fackföreningarna som arbetsgivarna och samhället. Tillträdet bör vara öppet, med undantag för att det kan vara berättigat att ”strejka mot sysselsättandet av arbetare, som neka att inträda i fackföreningen” (Steffen 1898, s 95–97).

Steffen var socialdemokrat men främmande för klasskampsidéer, och han polemiserade mot den marxistiska värdeteorin. Han förespråkade maktbalans mellan kapitalister och arbetare och hävdade att ingenting i framstegsproblemets ekonomiska natur hindrade bägge parter att i lika hög grad verka för framåtskridande, om de bara kunde behandla varandra med sympati och opartiskhet. Han hade samma grundhållning som Lujo Brentano, vars *Arbeitergilden der Gegenwart* (1871–72) han angav som en viktig källa (Steffen 1899, s 242–243, 351).

Cassel och de höga lönerns välsignelser

Gustav Cassel skrev om arbetarnas organisering i boken *Socialpolitik* (1902). Han ansåg att fackföreningar berikar samhällslivet under förutsättning att de driver en öppen politik, dvs avstår från att reglera inträdet i yrket (Cassel 1902, s 61). Enligt memoarerna hade han tagit intryck av makarna Webb. Han fann att deras syn på fackföreningar och löner stämde väl överens med hans egen prisbildningslära. För varje produktionsfaktor skulle det finnas ett enhetligt pris att läggas till grund för beräkning av alla produktionskostnader. De färdiga nyttigheterna skulle betinga priser som jämnt täckte dessa produktionskostnader. Makarna Webb talade för just ett sådant enhetligt pris på arbetskraft av visst slag (Cassel 1940, s 45–46).

Tron att den önskvärda lönefördelningen inträder vid fri konkurrens ansåg Cassel grundfalsk. Det är ett misstag att en löneförhöjning som en grupp arbetare tilltvingar sig med nödvändighet erhålls på bekostnad av andra arbetare eller någon annan produktionsfaktor. Högre löner kan nämligen förbättra arbetets produktivitet. Erfarenheten hade visat att även en fackförening kan höja medlemmarnas levnadsstandard utan att begränsa tillträdet till yrket, just därför att den högre lönen ökar arbetarnas duglighet och energi (1902, s 62). I likhet med makarna Webb och Gustaf Steffen framhöll Cassel att fri konkurrens kan resultera i löner som ligger under kostnaden för arbetskraftens bevarande och reproduktion och att detta innebär parasitism (1940, s 46).

Cassel förespråkade en normalbetingelsernas politik i fråga om arbetsvillkoren, vissa minimikrav på lön, arbetstider, sanitära anordningar m m. Hela uppgiften behövde inte vila på fackföreningarna, även lagstiftaren kunde medverka. För att arbetsgivaren inte ska förledas att anställa arbetare som han kan få till billigaste pris borde fackföreningen genomdriva principen om lika lön för lika arbete (Cassel 1902, s 63, 65, 91). Därmed skapas nya villkor för urvalet, ”och de egenskaper detta urval framdriver är just sådana, som behövas för ett verkligt industriellt framåtskridande” (1902, s 66). Konkurrensen flyttas från ett område där den gör skada till ett där den gör nytta, arbetarna förmås att överträffa varandra i duglighet. En öppen

fackföreningsrörelse ”blir därigenom ett viktigt led i en fruktbarande ekonomisk utveckling”, eller rentav ”ett oundgängligt led i en ändamålsenlig organisation av det ekonomiska samhällslivet” (1902, s 66-67, 77).

Så långt var Cassels och Steffens resonemang påfallande lika, och de hade öst ur samma vishetskälla. Men Cassel förde sitt resonemang ett stycke längre. Han ansåg att arbetarklassens inkomster kan höjas väsentligt endast genom en höjd produktivitet, som uppnås genom arbetsbesparande åtgärder och koncentration till effektivare fabriker. Processen påskyndas av normalbetingelsernas politik, där varje ”ny fördel fackföreningarna tilltvinga sig blir en ny spik i de sämre företagens likkista”, vilket måste hälsas med ”oblandad tillfredsställelse” (1902, s 72-73). En del arbetare kommer emellertid att förlora sitt arbete, och Cassel fann det orimligt att några få fattiga arbetare skulle bära hela bördan, medan samhället i sin helhet skulle njuta fördelen. Samhället borde betala dessa arbetare en skadeersättning, helst så att arbetarna kunde förbli nyttiga i produktionen, t ex genom att erbjudas tillfälle att lära ett nytt yrke.

Det dröjde ett halvt sekel innan lika lön för lika arbete, solidarisk lönepolitik, medveten utslagning av lågproduktiva företag genom fackliga lönekrav och ett särskilt stöd till arbetare som drabbas av strukturomvandlingen blev den samlade svenska fackföreningsrörelsens strategi. Rätteligen borde vi tala om den Cassel-Rehnska modellen.

Cassel resonerade inte endast ekonomiskt. Tron att fackföreningarna undertrycker arbetarens personlighet såg han som ett uttryck för en gammalliberal, formell frihetsuppfattning. ”Den frihet fackföreningarna beröva arbetaren är förnämligast friheten att arbeta till underpris.” Fackföreningen ger arbetaren möjlighet till personlig utveckling, Cassel hade sett ”liv vidgas, en personlighet växa, endast därigenom att arbetaren fått någonting att själv ta hand om, någonting mera än det mekaniska fabriksarbetet”. Fackföreningsrörelsen bar krafter inom sig att fostra inte bara producenter utan också människor (1902, s 71).

Cassel bok lär ha varit en inspirationskälla till Centralförbundet för socialt arbete, som grundades 1903. Han blev under 1920-talet känd som en sträng kritiker av facklig monopolism och alltför höga arbetslöshetsunderstöd (Nycander 2005a, s 26, 41-42).

Den skeptiske Knut Wicksell

Den mest radikale av de dåtida ekonomerna var Knut Wicksell, rebellen i det nya riket. Men han var från studenttiden i Uppsala till slutet av sitt liv en övertygad malthusian, och han visade samma kluvenhet som de klassiska ekonomerna när det gällde fackföreningarnas möjligheter att förbättra arbetarnas villkor i ett land och en värld hotad av överbefolkning. I Verdandi-skriften *Allianser mellan arbetare och arbetsgivare* (1902) såg han mörkt på Europas möjligheter att föda sin växande folkmängd. De länder som hade överskott på livsmedel hade själva en snabb befolkningstillväxt och en ökande egen produktion av industrivaror. Den dag kan inte vara avläg-

sen, skrev Wicksell, då dessa länders spannmålsöverskott omöjliggen skulle kunna växa i takt med Europas ökande behov. Även vår världsdel skulle då hänvisas att livnära sig av sitt eget redan otillräckliga jordbruk. Den svenska trävarutillverkningen, Sveriges förnämsta industri, hade nått sin kulmen och måste redan inom den närmaste framtiden högst väsentligt gå tillbaka. På sådana förhållanden kunde enligt Wicksell ingen som helst organisation råda bot; hjälpen måste sökas i en begränsning av barnalstringen.

En ohejdad folkökning försämrar arbetarnas ställning på arbetsmarknaden gentemot kapitalets och jordens ägare. "[D]et ökade utbudet av arbetskraft i marknaden är ägnat att förr eller senare spränga alla organisationer." En fackförening omfattar endast så många medlemmar som yrket "bekvämligen kan underhålla", och de många som hamnar utanför kommer vid första gynnsamma tillfälle att försöka skaffa sig arbete och bröd, även om det innebär att bli strejkbrytare (Wicksell 1902, s 26–28).

Wicksell intresserade sig för en form av gemensamma arbetsgivar- och arbetarkarteller, som rönt framgång i England. Arbetsgivarna i en viss bransch förband sig att använda endast organiserade arbetare, medan fackföreningen lovade dels att ingen medlem skulle ta anställning hos företag utanför kartellen och dels att ett tillräckligt antal arbetare skulle stå till förfogande för arbetsgivarna inom kartellen. Arbetarna garanterades tio procent högre lön än de tidigare haft och andel i företagsvinsten. En partsammansatt skiljenämnd skulle avgöra tvister. Wicksell tvivlade på att sådana karteller skulle bli långlivade, men det som intresserade honom var själva idén om samarbete i stället för strid (1902, s 15–22). En av industrialismens svåraste skuggsidor var att den splittrat arbetare och arbetsgivare i två skarpt åtskilda klasser. Varken arbetare eller arbetsgivare trodde på den fria konkurrensens välsignelser, båda sidor organiserade sig i olika former. Mot varandra stod något som liknade "två tätt sammanslutna, väl disciplinerade, kamplystna och segervissa krigshävar". Wicksell menade att en försoning borde vara möjlig, trots de motsatta intressena. Även köpare och säljare i allmänhet har i viss mån motsatta intressen, men det hindrar dem inte att se varandra som affärsvänner (1902, s 11–13).

En del av problemet var att man ofta hade överskattat arbetarfrågans betydelse såsom lönefråga. Karl Marx hade lett tänkandet på fel spår genom att beskriva kapitalvinsten som en inte utbetald lön till arbetskraften och genom anklagelser mot det kapitalistiska systemet för fel som det inte har. Det verkliga problemet låg i den samhällsorganisation som orsakade att somliga var rika och födda till härskarställning, andra fattiga och födda till underordning. Det viktigaste var skillnaden i kunskap, fostran och arv. Wicksell utvecklade sin idé om allas lika rätt att ärva men betonade att problemet hade många sidor och inte kunde lösas med en enda metod (1902, s 13–14).

För honom var med andra ord kapitalvinstens fördelning mellan ägare och arbetare en överbetonad fråga. Intressekampen på arbetsmarknaden borde avdramatiseras, och man borde beakta de lärdomar av samarbete som

det engelska kartellsystemet hade gett. I en samarbetsrelation är det för vardera parten nödvändigt att den andra partens organisation är så stark som möjligt, skrev Wicksell:

”Så länge arbetare och arbetsgivare stå emot varandra såsom fiender, måste ju deras intressen bli helt olika, mot när de mötas såsom vänner” (1902, s 18–19). I en samarbetsrelation är det viktigt för arbetarna att arbetsgivarnas organisation omfattar alla eller de flesta fabrikanter inom yrket. ”Å andra sidan kräves det ovillkorligen en stark fackförening, om arbetsgivarna skola kunna utfästa sig till betydande löneförhöjningar; i annat fall måste de ju frukta konkurrens från fabrikanterns sida, vilka driva yrket med tillhjälp av oorganiserade arbetare, som nöja sig med mindre lön. På samma gång är det ju klart, att om de båda organisationerna var för sig på förhand äga en viss fasthet, så skall denna betydligt stärkas genom sammanslagningen, detta är alliansernas själva grundidé” (1902, s 19).

Resonemanget utgick från det engelska kartellsystemet, men det beskriver väl den situation som inträdde på den svenska arbetsmarknaden när både arbetsgivare och fackföreningar gick in för att reglera arbetsmarknaden med kollektivavtal. Vardera parten hade intresse av att den andra hade en stark organisation så att avtalen kunde bli breda och konkurrensneutrala. Det samspelet fungerande även i skeden då arbetsgivarna och fackföreningsrörelsen såg varandra som antagonister, och det utmynnade logiskt i den s k Saltsjöbadsmodellen.

Wicksell ville att arbetare och arbetsgivare skulle mötas som vänner, inte som fiender. Den långa och ihärdiga kamp som förts mellan dem hade emellertid haft det goda med sig att arbetsgivarna, åtminstone i Europas mest framskridna länder, börjat se arbetarna och fackföreningarna som en med dem själva jämbördig makt. Just därigenom hade ”villkoren för fred och samarbete skapats” (1902, s 29).

4. Den samlade bilden

I ett något senare skede skrev Emil Sommarin, professor i Lund, boken *Syndikalismen* (1915), där han skildrade den franska fackföreningsrörelsen och skarpt gick tillrätta med de svenska syndikalisternas teori och praktik. Bland övriga svenska nationalekonomer vid den tiden var Gösta Bagge, såvitt jag kunnat finna, den ende som utförligt behandlade det kollektiva systemet på arbetsmarknaden. Bagge var socialkonservativ. Han var kommunalpolitiker i Stockholm för högern, grundare av Socialinstitutet och så småningom högerledare och statsråd. Så gott som hela hans vetenskapliga produktion från den första uppsatsen 1905 rörde det fackliga området. Doktorsavhandlingen *Arbetslönens reglering genom sammanslutningar* (1917), analyserade frågor som senare fått stor vikt i den ekonomiska teorin: informationskostnader, riskaversion och samband mellan lön och effektivitet (Wadensjö 2005, s 53–57). Bagge argumenterade inte, men hans analys motsade fackföreningskritiska schabloner.

Den som tror att den ekonomiska vetenskapens främsta företrädare betraktade försök att kollektivt reglera arbetsvillkoren som en ovälkommen inblandning i den fria konkurrensens rationella ordning har anledning att vara förvånad. Helhetsbilden är att ekonomerna sympatiserade med fackföreningarna av både sociala och ekonomiska skäl. Under intryck av ny samhällsforskning i omvärlden lade de den klassiska skolans teoretiska modell bakom sig. En gemensam önskan var att arbetarna genom sina organisationer skulle uppnå en med arbetsgivarna likvärdig ställning och att striderna på arbetsmarknaden skulle ersättas av fred och samarbete. Någon sympati för klasskamp och socialism märks inte. Ekonomerna skrev om arbetarfrågan under själva uppmarschen till de händelser som blev genombrottet för kollektivavtalssystemet. De hade alla en ekonomiskt liberal utgångspunkt, även om Steffen och Wicksell var politiskt radikala. De utvecklade en doktrin om nyttan av fackföreningar och kollektivavtal i en fri marknadsekonomi, vilket få svenska ekonomer har gjort senare. De som principiellt argumenterat för facklig reglering av arbetsmarknaden har oftast haft mer eller mindre uttalade socialistiska sympatier eller har arbetat i organisationernas tjänst.

I annat sammanhang (Nycander 2003, 2005b) har jag visat att liberala politiker och tidningar verkade för fackliga fri- och rättigheter under den aktuella tiden. Ett vänligt, förstående idéklimat bidrog till att den svenska fackföreningsrörelsen blev den starkaste och mest respektingivande i världen. Där spelade även nationalekonomerna en roll.

REFERENSER

- Aarum, T (1908), *Arbeidets Økonomiske værdi. Bidrag till arbejdsloønnens teori*, H Aschehoug & Co, Kristiania.
- Arnberg, J W (1870), "Arbetarefrågan", *Svensk Tidskrift för litteratur, politik och ekonomi*, sjunde och åttonde häftena, s 449-488.
- Brentano, L (1877), *Das Arbeitsverhältnis gemäss dem heutigen Recht. Geschichtliche und ökonomische Studien*, Duncker & Humblot, Leipzig.
- Capaldi, N (2004), *John Stuart Mill; A Biography*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Cassel, G (1902), *Socialpolitik*, Gebers, Stockholm.
- Cassel, G (1940), *I förnufts tjänst*, del I, Natur och Kultur, Stockholm.
- Ekelund, R B Jr och R F Hébert (1997), *A History of Economic Theory and Method*, McGraw-Hill, New York.
- Elvander, N (1998), "Industrial Relations. Från Webbs till Warwick", i *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, årg 4, nr 3, s 171-185.
- Gårdlund, T (1956), *Knut Wicksell. Rebell i det nya riket*, Bonniers, Stockholm.
- McLellan, D (1973), *Karl Marx. His Life and Thought*, Macmillan, London.
- Myrdal, G (1930), *Vetenskap och politik i nationalekonomien*, KF:s Bokförlag, Stockholm.
- Nycander, S (2003), "Vad anser liberaler om fackföreningar? En historisk betraktelse", *Arbetshistoria*, årg 27, nr 4, s 4-22.
- Nycander, S (2005a), *Från värdeteori till välfärdsteori*, SNS Förlag, Stockholm.
- Nycander, S (2005b), "Vänsterpressen om fackföreningarna", i Kleberg, O (red), *Stridsfrågor och stilbildare. Liberal press i 100 års samhällsdebatt*, Uppsala Publishing House, Uppsala.
- Ricardo, D (1817), *The Principles of Political Economy and Taxation*, nytt utgåva 2004, inledning av Kolthammer, F W, Dover Publications, New York.
- Sheehan, J J (1966), *The Career of Ludo Brentano. A Study of Liberalism and Social Reform in Imperial Germany*, University of Chicago Press, Chicago.
- Smith, A (1776), *The Wealth of Nations*, I, nytt utgåva 1970, inledning av Seligman, R A, Dent, London.

- Sommarin, E (1915), *Syndikalismen*, D.Y.G.-Laboremus skriftserie, Framtidens Bokförlag, Lund.
- Steffen, G F (1898), *England som världsmakt och kulturstat*, Bonniers, Stockholm.
- Steffen, G F (1899), *Studier öfver lönesystemets historia i England*, senare delen, Skrifter utgivna av Lorénska stiftelsen, nr 11, Stockholm.
- Svensk uppslagsbok* (1953), andra upplagan, band 27, Förlagshuset Norden, Malmö.
- Tingsten, H (1941), *Den svenska socialdemokratins idéutveckling*, Tiden, Stockholm.
- Wadensjö, E (2005), ”Gösta Bagge – en akademisk entreprenör”, i Nycander, S (red), *Från värdeteori till välfärdsteori*, SNS Förlag, Stockholm.
- Wallas, G (1918), *The Life of Francis Place 1771-1854*, reviderad version, George Allen & Unwin Ltd, London.
- Westerståhl, J (1945), *Svensk fackföreningsrörelse. Organisationsproblem. Verksamhetsformer. Förhållande till staten*, Tiden, Stockholm.
- Wicksell, K (1902), *Allianser mellan Arbetare och Arbetsgivare. En ny företeelse på det socialpolitiska området*, Verdandi, Bonniers, Stockholm.